

LOOMAD KESK- JA VARAUUSAEGSES LINNAS – ESIALGSEID TULEMUSI VILJANDI ZOO- ARHEOLOOGILISE MATERJALI KOHTA

Eve Rannamäe, Tartu Ülikooli arheoloogia doktorant

Kesk- ja varauusaegse Viljandi arheoloogiline luumaterjal on üldiselt rikkalik, hästi säilinud ning annab hea võimaluse uurida ühe Eesti keskaegse linna ajalugu zooarheoloogilisest vaatepunktist. Käesolev artikkel, mis põhineb Tartu Ülikoolis 2010. aasta kevadel kaitstud magistritööl (Rannamäe 2010), keskendub eri loomade osatähtsusele ja tarbimisele 13.–17. sajandi Viljandis.

Sissejuhatus

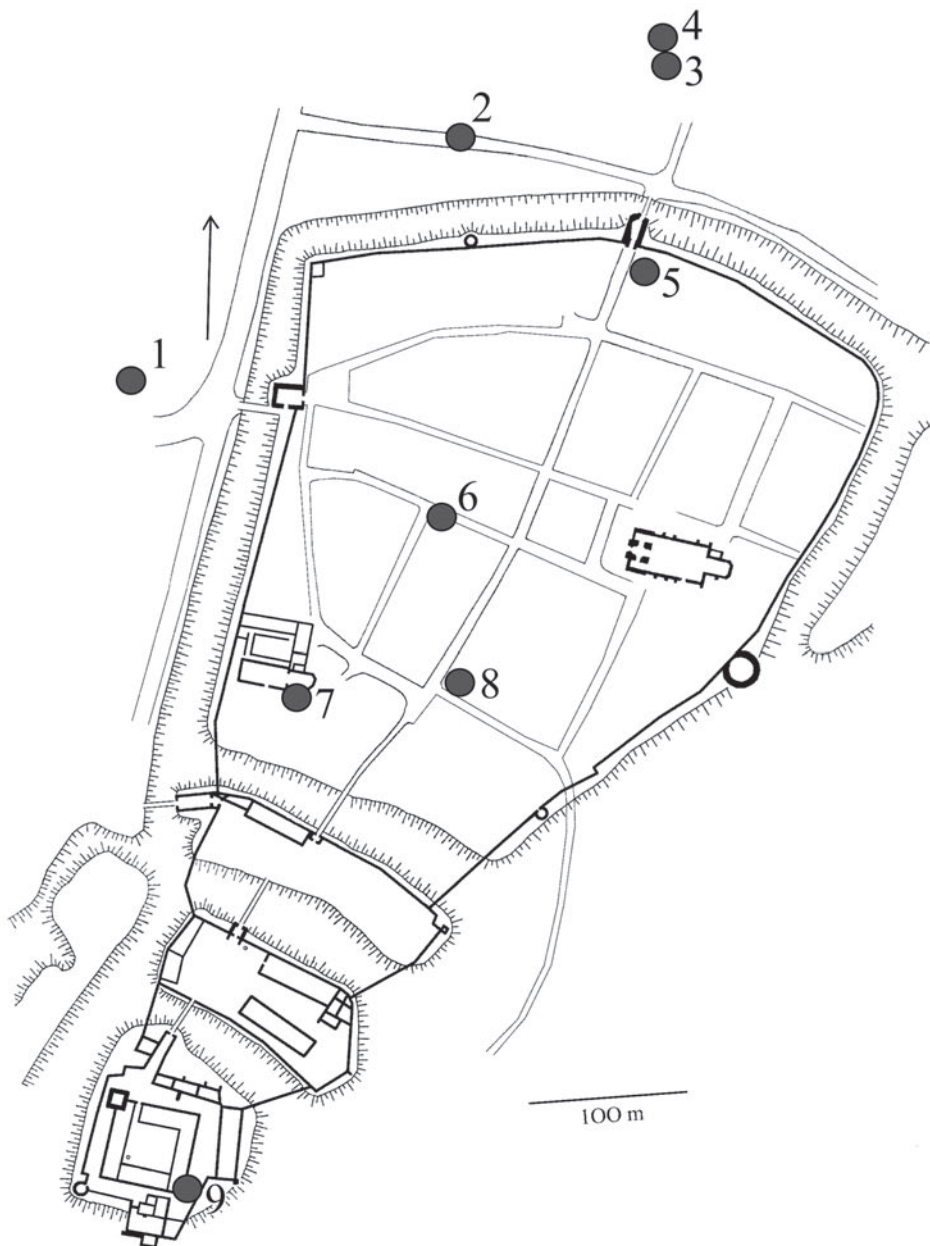
Viljandi oli keskajal tähtis väikelinn, kuuludes Hansa Liitu ning olles Saksa Ordu ühe tugevama linnuse asupaik. Et kirjalikke allikaid Viljandi kohta on väga vähe, on linna ajaloo uurimises olnud tähtsal kohal arheoloogilised kaevamised ning leiud, sealhulgas loomaluud. Loomaluud on mineviku ühiskondade uurimisel oluline allikmaterjal, sest need kõnelevad majandusest, ühiskonnast, suhetest linna ja selle tagamaade vahel, kaubandusest, käsitööst, põllumajandusest, karjakasvatusest ning üldisest elukeskkonnast.

Zooarheoloogia algusperioodidel, alates 19. sajandist, uuriti vanu loomaluud vaid zooloogilisest vaatenurgast, kasutades paleontoloogia meetodeid (Kriiska & Lõugas 2006, 270; O'Connor 2003, 71–72; Reitz & Wing 2008, 15). Hiljem, 20. sajandi esimesel poolel, hakati luud käsitlema arheoloogilise materjali osana, kuid peamiselt vaid majanduslikust aspektist (O'Connor 2003, 72). Alates 1940. aastatest (Reitz & Wing 2008, 15), eriti aga viimasel ajal on luud hakatud paigutama ka kultuurilisse ja sotsiaalsesse konteksti (nt Puputti 2009), mis tähendab, et kuigi materjal ise on empiiriline ning meetodid selle analüüsimiseks paljuski loodusteaduslikud, siis küsimused, mida materjalile esitatakse, on muutunud. Oluliseks on saanud loomade koht kultuuris ning loomade ja inimeste vahelised suhted, mille uurimine lubab teha järeldusi minevikuühiskondade mentaliteedi, sotsiaalse olukorra ja kultuuriliste muutuste kohta.

Allikmaterjal

Viljandist leitud arheoloogiliste loomaluudega on seni tegeletud üsna põgusalt. Näiteks on Tartu Linnamuuseumi aastaraamatus ilmunud arheoloog Arvi Haagi sulest (2007) ülevaatlik artikkel loomaluude leidudest keskaegses Viljandis, milles ta käsitleb loomade toiduks tarvitamist ning luu- ja sarvetöötlust keskaegses Viljandis. Ka käesolev artikkel puudutab loomaluude leide keskaegsest Viljandist, kuid toetub põhjalikumale analüüsile. Uurimistöö allikmaterjal pärineb viimase kahekümne aasta arheoloogilistelt teadus- ja päästekaevamistelt ning moodustab vaid väikese osa väljakaevatud materjalist, sest ülejäänud materjal on veel läbi vaatamata ning määramata. Peamiselt olen analüüsinud 1999. aastal Viljandi uue spordihoone ehitamisel leitud materjali, mille olen ise ka määranud (Rannamäe 2010). Objekt on dateeritud 14.–16. sajandisse ning on oletatavasti seotud läheduses asunud kõrtsi ja sepikojaga (Tvauri 1999; 2000,

56). Ülejäänud luumaterjal pärineb üheksalt objektilt (Eller & Haak 2004; Haak 2001, 2002; Haak & Pärnamäe 2003; Sarv 1996; Valk 1990, 1991, 1992, 1993a, b, 2001) ning selle on määranud Eha Järv ja Paul Saks (Järv 2002, 2003, 2005; Järv & Saks 1991; Saks 1991a, b). Kõik objektid on dateeritud 13.–17. sajandisse ning esindavad kesk- ja varauusaegse Viljandi kolme piirkonda: eeslinn, linn ja ordulinnuse ala (joonis 1).

Joonis 1. Keskaegne Viljandi ja artiklis käsitletud objektid. Eeslinn: 1 – spordihoone 1999 (oletatav kõrtsi ja sepikoja hoov); 2 – Tartu tänav 1996; 3 – Lossi tänav 2001; 4 – Posti/Lossi tänav 2001. Linn: 5 – Lossi tänav 1992; 6 – Munga tänav 1989; 7 – Jaani kiriku ala 1990, 1991; 8 – Pikk tänav 1991. Linnus: 9 – ordulinnus 2001, 2002, 2003.

Arheoloogilised loomaluud nimetatud üheksalt objektilt ei esinda kindlasti tervet keskaegset linna ning selle elanike tolleaegseid toitumisharjumusi, kuid annavad siiski olulist informatsiooni mineviku elu ja olu kohta. Üldise arusaama järgi oli keskaegne linn ruumiliselt reguleeritud: piirkonniti (antud juhul linnuses, linnas ja eeslinnas) kehtisid erinevad reeglid ning valitses sotsiaalne hierarhia. Erinevused mõjutasid kindlasti ka loomressursi tarbimist, s.h inimeste toidulauda, ning peaksid kajastuma ka zooarheoloogilises materjalis.

Enamik analüüsitud luud ning luufragmente pärineb päästekaevamistel üles korjatud materjalist ning nn teaduslikelt kaevamistelt pärinevad vaid linnuse alalt leitud luud. Päästekaevamistel on üldjuhul ajalised limiidid ning seetõttu on kaevamismetoodika ja dokumenteerimise täpsus tihtipeale puudulikud. Kõige rohkem mõjutab luumaterjali ülesvõtmist sõelade kasutamata jätmine, sest enamik kalaluid ja tõenäoliselt ka osa väiksemate imetajate luud (Tourunen 2008, 47) jääb pinnasest välja korjamata. Siiski põhineb minu uurimus peaaegu 27 000 loomaluuleiul ning oma suuruse tõttu on see esialgsete tõlgenduste tegemiseks piisav hulk. Võimalikke interpretatsioone mõjutab kindlasti ka objektide omavaheline võrdlus, sest luukogumid on erinevad nii kaevamismetoodika, säilivusastme, suuruse kui määramisprotsessi poolest. Ajalisi perioode sain eristada vaid Munga tänava ning 2003. aasta ordulinnuse kihistuste puhul. Munga tänava luud on jaotatud kolme perioodi: 1) 14. sajandist 16. sajandi alguseni, 2) 16. sajandi I pool ning 3) 16. sajandi II pool ja võib-olla ka 17. sajandi algus (Valk 1990). 2003. aasta ordulinnuse loomaluud on aga dateeritud nelja kihistuse vahel: 1) 13. sajandi II poolest 14. sajandi I pooleni, 2) 14.–15.(?) sajand, 3) 14./15. sajandist 16. sajandi I pooleni, 4) 16. sajandi keskpaigast 17. sajandi alguseni (Järv 2005).

Püstitatud küsimused puudutavad linna majanduslikku seisukorda ning lihaloomade kasutust: milliste loomaliikide liha tarbiti ning millistes suhtelistes kogustes?; kui suure osa linnaelanike toidust moodustas ulukiliha?; mida näitab luuleidude anatoomiline jaotumus – kas luud pärinevad tapa- või köögijäätmetest?; mida saab järeldada vanuseliste ja sooliste määrangute põhjal?; kas on võimalik saada infot loomakarjade kohta?; milleks veel kasutati loomi lisaks liha saamisele?; kas on tõendeid luu- ja nahatöötlemisest?; mis tõendeid on lemmikloomade kohta?; kas ja kuidas eristuvad eeslinn, linn ja linnus eri liikide tarbimise seisukohalt ning sotsiaalses ja ajalisel plaanis?

Metodoloogia

Inimese ja looma suhete ning ühiskonna kui terviku uurimiseks peab allikmaterjalile lähenema interdistsiplinaarselt. Lisaks luude analüüsimisele tuleb kasutada andmeid ajaloost, antropoloogiast, etnoloogiast ja muudestki valdkondadest, mis tegelevad kultuuriajaloo ning mineviku taasloomisega. Kirjalikud allikad aitavad näiteks täpsustada keskaegsete inimeste toidusedelit, sest eri liikide ning kehaosade kasutamine võib olla suuresti muutunud ning luud uurides mõne kummalise nähtuse peale sattudes ei pruugi aimatagi, miks või kuidas mõnd looma kehaosa minevikus on kasutatud. Kindlasti peab arvestama, et eri liiki allikate andmed võivad üksteisest erineda ning tõeste tulemusteni jõudmine võib sellega üsna keeruliseks osutuda (vt ka Albarella 1999).

Enne teiste teadusdistsipliinidega tutvumist ja nende rakendamist peab aga luude eneste kohta võimalikult palju infot koguma. Viljandi puhul sain täpsemalt analüüsida

vaid kõrtsi ja sepikoja luuleide, sest olin need ise määranud. Üksiku luufragmendi analüüsimiseks kasutasin peamiselt morfoloogilisi meetodeid, s.t visuaalset vaatlust ning füüsiliste tunnuste uuringuid (taksoni ja luuelemendi määramine, osteomeetria, vanuse ning soo hindamine, löike-, raie- ning närimisjälgede märkimine ning patoloogiate kirjeldamine¹). Tervete luukogumite kirjeldamiseks kasutasin aga kaht parameetrit: NISP (*number of identified specimens* ehk liigi täpsuseni määratud luuleidude arv) ja MNI (*minimal number of individuals* ehk minimaalne isendite arv) (vt. tabel 1). Neid kaht meetodit sain rakendada ka kõikide teiste objektide analüüsimiseks.

Tabel 1. NISP, MNI, löike- ja närimisjälgede arv ning osakaal iga liigi kohta keskaegse kõrtsi ja sepikoja luude hulgas.

Liik	NISP		MNI		Löikejäljed		Närimisjäljed	
	Luuleidude arv	%	Isendite arv	%	Luuleidude arv	%	Luuleidude arv	%
Veis	3047	62,0	47	38,5	1372	45,0	98	3,2
Lammas/kits	912	18,5	38	31,1	337	37,0	96	10,5
Siga	571	11,6	19	15,6	206	36,1	43	7,5
Hobune	314	6,4	4	3,3	129	41,1	3	1,0
Koer	45	0,9	4	3,3	18	40,0	3	6,7
Kass	6	0,1	1	0,8	2	33,3	0	0,0
Kodukana	11	0,2	3	2,5	0	0,0	0	0,0
Hani	3	0,1	1	0,8	1	33,3	0	0,0
Valgejänes	6	0,1	2	1,6	1	16,7	1	16,7
Metskits	1	0,0	1	0,8	0	0,0	1	100,0
Pöder	1	0,0	1	0,8	0	0,0	0	0,0
Pruunkaru	1	0,0	1	0,8	0	0,0	0	0,0
Kokku	4918	100,0	122	100,0	2066	-	245	-

Loomad keskaegses Viljandis

Viljandi varustamine lihaga oli üks väike osa suuremast majandustegevusest ning kuna linna toodud loomad pärinesid tõenäoliselt väljaspool linna peetavatest karjadest, ei saa linnast leitud luude põhjal teha järeldusi karja struktuuri kohta. Minu järeldused põhinevad üldlevinud hüpoteesil, et loomad toodi linna elusana, sest see oli nende transportimiseks kergeim viis (O'Connor 2003, 80). Kuigi keskajal olid linnades professionaalsed lihunikud, ei ole Viljandist selle kohta tõendeid leitud. Kindlasti aga oskasid keskaegsete linnade elanikud ise loomi tappa ning lihakehasid töödelda. Näiteks uus-aegsest Põhja-Soomest ja Rootsist on teada, et seal oli tavaks osta elus loom ning see siis ise või lihuniku abiga oma koduhoovis tappa ning tükeldada (Puputti 2009, 34).

¹ Kõrtsi ja sepikoja materjali hulgas oli patoloogiliste ilmingutega luid üsna vähe. Üks võimalikke seletusi võib olla see, et kuna enamik loomi toodi linna elusana, siis haiguse või vigastuse tagajärjel surnud loomad ei pruukinudki linna sattuda (O'Connor 2003, 80).

Tüüpilises linnamaterjalis leidub nii tapa- kui kõõgijäätmeid, millest esimesed on üldiselt lihavaesemad kehaosad (kolju ja jäsemete alumised osad) ning teised pärinevad liharikkamate kehaosadest (selgroog ja jäsemete ülemised osad). Mõne Viljandi objekti puhul on näha, et üht tüüpi luid on rohkem kui teisi, kuid et luud ei ole seostatavad ühegi kindla majapidamisega (v.a kõrtsi ja sepikoja hoov läänepoolses eeslinnas), vaid pärinevad tänavakihist, homogeensetest kultuurkihist või täitepinnasest, on kindlamaid järeldusi raske teha.

See, kui palju kasutati looma eri kehaosi, võib osutada majanduslikele, sotsiaalsele ning kultuurilistele erinevustele (O'Connor 2003, 81). Näiteks kui sotsiaalselt kõrgema staatusega linnuseelanikud võisid endale lubada üksnes lambaliha paremaid palasid, siis sotsiaalselt madalama staatusega linlased kasutasid tõenäoliselt ära kogu looma liha (tõsi, teatud perioodidel domineerisid Viljandi linnuse materjalis hoopis koljufragmendid, kuid lähemalt tuleb sellest juttu edaspidi). Luumaterjali analüüsidest peab arvestama ka näiteks sellega, et mõni luukogumis puuduv skeleti element võib esineda hoopis töödeldud luude hulgas (O'Connor 2003, 81). Näiteks on mõnel Viljandi objektidel arvukalt veise kämbla- ja põialuid, kuid väga vähe varbaluid. Kuna kõik need luuelemendid kuuluvad jäsemete alaossa ning on tükeldamisjäätmed, peaksid nad materjalis esinema koos. Varbalülisid peaks olema isegi suhteliselt rohkem, sest iga veise kämbla- või põialuu kohta on kuus varbalüli. Seega võib varbalülide vähesus viidata puudulikule kaevamismetoodikale (varbalüli on oma mõõtmetelt palju väiksem kui kämbla- või põialuu) või halbadele säilimistingimustele. Põhjus võib peituda ka näiteks selles, et neid luid võidi kasutada keskajal üsna levinud vurrude või mõne muu esemeliigi valmistamiseks (vt Luik 2009).

Üldiselt on Viljandi luumaterjali liigiline koosseis ning loomaluude anatoomiline jaotumus üsna tüüpilised keskaegsele linnale (vt tabelleid 1 ja 2).

Tabel 2. Viljandis esinevate liikide nimekiri ladina- ja eestikeelsete nimetustega.

Ladinakeelne nimetus	Eestikeelne nimetus
<i>Bos primigenius f. taurus</i>	Veis
<i>Ovis ammon f. aries</i>	Lammas
<i>Capra ibex f. hircus</i>	Kits
<i>Sus scrofa f. domestica</i>	Siga
<i>Equus ferus f. caballus</i>	Hobune
<i>Canis lupus f. familiaris</i>	Koer
<i>Felis silvestris f. catus</i>	Kass
<i>Rodentia</i>	Närilised
<i>Lepus timidus</i>	Valgejänes
<i>Bison bonasus</i>	Euroopa piison
<i>Capreolus capreolus</i>	Metskits
<i>Alces alces</i>	Pöder
<i>Ursus arctos</i>	Pruunkaru
<i>Castor fiber</i>	Kobras
<i>Cervus elaphus</i>	Punahirv
<i>Lynx lynx</i>	Ilves
<i>Erinaceus europaeus</i>	Harilik siil
<i>Gallus gallus f. domesticus</i>	Kodukana
<i>Anser sp.</i>	Hani
<i>family Anatidae</i>	Partlased
<i>Gallinago sp.</i>	Nepp
<i>Passeriformes</i>	Värvulised
<i>Tetrao urogallus</i>	Metsis
<i>Ciconia sp.</i>	Toonekurg
<i>Cygnus sp.</i>	Luik

Veise luud moodustavad kogu linna materjalist suurima osa. Üldiselt arvatakse, et veiseid peeti keskajal rohkem piima- kui lihakarjana (Albarella 1999, 868). Seda näitab ka kõrtsi ja sepikoja materjal, kus enamik veiseluid on kuulunud üle 4–5 aasta vanustele täiskasvanud loomadele ning vasikalihha on söödud minimaalselt. Lisaks piimale ja lihale saadi veistelt nahku ning neid rakendati põllutööl. Veoloomadena kasutati pigem härgi, aga ka lehmi ning pulle peeti vaid paljundamise eesmärgil. Osalise tõestusmaterjali põhjal on keskaja vältel ja varauusaja algul, 14.–17. sajandini veiseluude osakaal loomaluude hulgas suurenenud ning lamba/kitse oma vähenenud. Linnuse alal on veise tähtsus lammaste/kitsede omaga võrreldes vahepeal vähenenud, kuid keskaja lõpu poole on teda taas rohkem kasutama hakatud. See, kuivõrd neid mustreid saab kogu Viljandile laiendada, on loomulikult küsitav. Enamasti on Viljandist leitud veiseluud segajäätmed, s.t nii köögi- kui tapajäätmed. Mainimisväärne on koljufragmentide suur osa, eriti linnuse alal, kus 2001. ja 2002. aasta kaevamistel leitud veiseluudest moodustavad koljuluud ligi poole. Kuna kolju kuulub tüüpiliste tapajäätmete hulka, võib arvata, et elusloomad toodi otse linnusesse, kus kohapealne lihunik nad tappis ning tükeldas. Linnuse 2003. aasta kaevamismaterjali hulgas, kus on võimalik eristada neli ajaperioodi, joonistub välja huvitav muster sama paiga eri kasutamise kohta: esimesel perioodil moodustasid koljufragmentid ligikaudu poole luudest, kuid hiljem koljuosi peaaegu polnud ning domineerisid hoopis selgrootülid ja roided. Miks seal ühel ajaperioodil nii palju koljufragmente esines, on huvitav, sest võiks ju eeldada, et kui koljult saadavat liha üldiselt toiduks ei tarvitatud, siis veelgi vähem kasutati seda linnuses. Samas viis, kuidas koljusid on tükeldatud – alalõuad on ära raiutud alalõualuunurga piirkonnas – tõestab, et koljusid on just toiduks tarvitatud (Järv 2003, 2). Seega võidi näiteks keelt ja näolihaseid kasutada vorstide ning süldi tegemiseks. Linna territooriumil, kiriku piirkonnas ning Tartu ja Pikal tänaval leidis aga rohkem veiste tagajäsemete fragmente, mis võib viidata luutöötlemisele lähipiirkonnas.

Lambad ja kitsed olid Viljandis arvukuselt teisel kohal. Peab aga arvestama, et nende luud on väiksemad kui veisel. Objektidel, kus kaevamismetoodika oli puudulik või säilimistingimused halvad, võivad nad olla alaesindatud (vt ka Albarella 1999, 868). Kuigi nende kahe liigi eristamine luude põhjal on üsna keeruline ülesanne, on selleks välja töötatud eri meetodeid. Pöidlaluude mõõtmete järgi pärinevad enam kui pooled kõrtsi ning sepikoja luud lammastelt ning üldiselt oligi lammaste pidamine keskajal rohkem levinud. Lambaid kasvatati eelkõige villa, kuid kindlasti ka piima ja nahkade saamise eesmärgil. Seda tõendab kõrtsi materjal, kus lambaluud pärinevad nii täiskasvanud kui noorloomadelt. Lammaste/kitsede luude hulgas on ka suur kogus kämbla- ja põialuid, varbalülisid ning kitsede sarvjätkeid, mis viitavad nahatöötlemisele (vt ka Wigh 2001, 87). Nagu eespool öeldud, vähenes vastavalt Munga tänava andmetele keskaja vältel lammaste ja kitsede osatähtsus ning suurenes veiste oma. Linnuse alal aga domineerisid lambad/kitsed kogu vaadeldava perioodi vältel, v.a 2003. aasta kaevamistulemuste põhjal, kus esimesel ja viimasel perioodil oli veis mõningases ülekaalus. Ka lamba- ja kitseluud on enamikus segajäätmed, kuigi linna territooriumil on rohkem tapa- ning linnuses köögijäätmeid. Nii nagu veise puhul, on linnusest leitud lamba- ja kitseluude puhul ülekaalus samuti koljufragmentid, v.a 2003. aasta kogumis, kus esimesel ajaperioodil moodustasid need üle poole luudest, kuid hiljem domineerisid hoopis roidefragmentid.

Veiste, lammaste ja kitsede kõrval olid Viljandis üsna olulised koduloomad **sead**. Nende luude väiksem esindatus materjalis võib olla põhjustatud sellest, et need sattusid tapajäätmetesse harvem kui teiste sõraliste puhul (Maldre 1997, 101). Nende luud on ka kõrgema rasvasisaldusega, mistõttu luukudedel lagunemine pinnases toimub kergemini. Siiski on kindel, et sigu kasvatati vähem kui veiseid, lambaid ja kitsi ning üldiselt peeti neid vaid lihaloomadena. Seetõttu tapeti sead üldjuhul enne täiskasvanu saamist, niipea kui nad olid saavutanud oma maksimaalsed kehamõõtmed (Järv 2005, 2). Kindlasti tegeleti seakasvatusega ka linnamüüride vahel – see on keskaegsetele linnadele üldine nähtus. Viljandis võib selle üheks tõestuseks pidada näiteks 1990. aastal Jaani kiriku alalt 16. sajandi algupoole jäätmekastist leitud kahenädalase põrsa skeletti (Valk 2004, 424). Munga tänava andmetele toetudes oli sigade suhteline tarvitamine keskajal üsna stabiilne, vähenedes ehk vaid pisut keskaja lõpupoole. Võimaliku tõlgendusvõimaluse sigade arvukuse vähenemise kohta on välja pakkunud Rootsi Lundi ülikooli osteoloogiaprofessor Elisabeth Iregren (suuline informatsioon, 2010): kui linna algetapis kasvatati sigu rohkem, siis aja möödudes ja asustuse tihenedes nende arvukus vähenes aegade ja karjamaade hulga vähenemise pärast. Iregreni sõnul võis aja möödudes tekkida ka prügimajandust reguleerivaid määrusi, mille tõttu vabalt elutsevad sead ei pruukinud linnas enam nii palju toitu leida. Linnuse alalt 2003. aasta kaevamistel leitud luude põhjal aga sealuude arvukus keskaja vältel hoopis tõusis. 2003. aasta kaevamiste luude hulgas on sealuude anatoomiline jaotus väga sarnane sama objekti kitsede/lammaste omaga, s.t keskaja algupoole kogumis on ülekaalus koljufragmendid koos selgroolülide ja roietega, kuid perioodi lõpus kaovad koljufragmendid peaaegu täiesti.

Hobuseluid on keskaegsete toidujäätmete hulgas pigem erakordne nähtus, sest traditsiooniliselt tollal hobuseliha ei söödud. Viljandis leidub küll üksikuid löikejälgedega hobuseluid, mis võib näidata mõningast hobuseliha tarvitamist, kuid mitte tingimata. Rohkem on hobuseluid kõrtsi materjali hulgas, kuid kas see viitab eeslinnale kui vaesema rahva elupaigale või on seotud perioodiliste nähtustega, on raske öelda. Näiteks ordulinnuse ja Munga tänava materjalis on hobuseluide osa suurenenud ajal, mil maad laastas Liivi sõda, s.o alates 1558. Kas rasked ajad võisid tingida, et isegi kristlastest linnuseelanikud sõid hobuseliha, on raske öelda. Heiki Valgu sõnul oli pigem tegemist sõja ajal Viljandis elanud tatarlaste väeüksusega, kelle traditsioonilisse menüüsse kuulus muu hulgas ka hobuseliha (Valk 1990, 26; suuline informatsioon 2010). Kindlasti ei tähenda löikejälgedega hobuseluid aga ainult liha tarvitamist: luid kasutati ka esemete valmistamiseks, liimi keetmiseks või mõnel muul eesmärgil, samuti võivad jäljed luudel pärineda nülgimisest. Seega jääb hobuseliha tarvitamise küsimus keskaegses Viljandis antud uurimuses lahendamata ning seda teemat peab edaspidi süvitsi käsitlema.

Lisaks lihaloomadele peeti keskaegsetes linnades **kasse ja koeri**, kes olid kõige tõenäolisemalt lemmikloomad hiirte ja rottide hävitamiseks ning maja valvamiseks (vt ka Albarella 1999, 872). Kindlasti oli neid linnapildis üsna palju, nende luude sattumine tapa- ja köögijäätmete hulka on aga vähetõenäoline. Tavaliselt võidi surnud koerad ja kassid maha matta või prügi hulka visata, nagu Jaani kiriku alal 1990. aastal leitud jäätmeaugu puhul (Valk 2004, 424). Neid kaht liiki võidi kasutada ka nahkade

saamiseks, kusjuures eriti hinnatud olid keskajal noorte kasside nahad (Albarella 1999, 872–873; Hatting 1990). Ei tasu välistada ka koeraliha söömist – seda võidi anda teistele koertele (Albarella 1999, 873), aga seda võisid süüa ka inimesed. Ordulinnuse 2003. aasta kaevamistel leiti suhteliselt rohkem koeraluid Liivi sõja perioodist. Seda võib seletada rasketel aegadel koerte söömisega või suurenenud nõudlusega nende nahkade järele. Koerte luuüdi võidi kasutada ka kosmeetikas (Albarella 1999, 873).

Linnuluudest enam kui pool kuulub Viljandis kanadele. Veel esineb materjalis neppi, hanesid ja parte ning üksikuid luid metsiselt, luigelt ja kurelt. Viimased kaks linnuliiki on esindatud ainult linna territooriumil ning see võib olla üsna selge viide kõrgemale sotsiaalsele klassile (Albarella & Thomas 2002). Kõrtsi ja linna alal on linnuluid üsna vähe, ordulinnuse territooriumil aga suhteliselt rohkem. Osaliselt tuleneb see kindlasti kaevamismetoodika eripäradest (linnaobjektidel pinnast ei sõelutud). Linnuluid on seal eriti keskaja teisest poolest, s.o alates 14./15. sajandist kuni varauusaja alguseni, ning need markeerivad sotsiaalseid erinevusi. Lisaks kanale on linnuses söödud hulgaliselt neppi. Kuidas tõlgendada linnuliha tarvitamise tõusu linnuses, on Viljandi puhul veel lahtine, kuid näiteks Inglismaa arheoloogia- ja ajalooainelised allikmaterjalid pakuvad sellisele nähtusele järgmist lahendust: keskaja hilisematel perioodidel muutus loomaliha kättesaadavamaks ka madalama staatusega inimestele ning seetõttu pidi ülemklass oma staatust manifesteerima teisiti, hakates näiteks rohkem linnuliha sööma (Albarella & Thomas 2002, 36). Linnuse alalt leitud hanede kämbla- ja varbaluude puhul on Eha Järv (2005, 2) aga oletanud, et hanetiibu võidi kasutada pühkimisvahendina.

Valdav enamik **metsloomade** luudest pärineb samuti linnuse alalt, olles kõrge- ma sotsiaalse positsiooni tunnistajaks. Keskajale on iseloomulik, et ulukeid võisid jahtida vaid kõrgemast sotsiaalsest klassist inimesed ja kuigi Viljandist selliste regulatsioonide kohta tõendeid pole, võib Arvi Haagi sõnul seda Viljandile üle kanda küll (suuline informatsioon, 2010). Enamik metsloomaluid pärineb valgejäneselt, kuid esindatud on ka metskits, põder, pruunkaru, kobras ja ilves. Mõned siililuid ordulinnuse varauusaegses kihistuses on tõenäoliselt juhuleiud ning kuuluvad ühele isendile. Punahirve ja Euroopa piisoni luid võib aga pidada linnuse ala erilismateks leidudeks, mis ilmselgelt rõhutavad selle elanike kõrget positsiooni. Et piisoneid külmade talvede tõttu sel ajal Lõuna-Eestis tõenäoliselt enam kohata ei õnnestunud, pidid loomad olema sisse toodud (võimalik, et elusalt) ning luelementide esindatus viitabki kohapealsele tükeldamisele. Lembi Lõugas (suuline informatsioon, 2010) on ühe võimaliku variandina pakkunud välja linnuseelanike jahiretked lõunapoolsetele aladele, mille käigus tollal juba haruldaseks muutunud loomi küttimas käidi. Kõrtsi alal leidub üsna vähe ulukiluid: vaid üksikud fragmentid valgejäneselt, metskitselt, põdralt ning pruunkarult. See võib näidata, et kõrtsi menüüsse võis harvadel juhtudel kuuluda ka ulukiliha, kuid arvestades nende luude jaotumust kolme sajandi vahel, on tegemist siiski juhuslike leidudega. Linna territooriumil on metsloomade osatähtsus veelgi tühisem. Et üldine metsloomade esindatus linnas on väike, võib selle seletuseks pakkuda metsloomade vähest kasutust keskajal, kuid nende jäätmeid võidi ka teistmoodi kohelda ning seetõttu neid koduloomaluudega ühes kogumis ei esine. Metsloomad võidi nülvida ja tükeldada tapmispaias või mujal (Puputti 2009, 49) ning linna võidi tuua vaid vajalikud kehaosad.

Kokkuvõte

Üldiselt ei ole erinevused loomade kasutuses kesk- ja varauusaegse Viljandi eeslinna, linna ja linnuse vahel väga suured. Linnus eristub küll kõige rohkem, kuid linn ja eeslinn on üsna sarnased. Saadud tulemused toetavad üldlevinud arusaamu keskaegse linna sotsiaalsetest mustritest, mille järgi linnus esindab sotsiaalselt kõrgema positsiooniga inimeste elupaika, linnas endas elas aga väga erineva staatusega rahvast. Eeslinnad sarnanesid rohkem maapiirkondadega ning selle elanikud kuulusid rohkem madalamate ühiskonnaklasside hulka, esindades muu hulgas ohtlike ja ebameeldivate elualadega tegelejaid (Haak 2006, 68).

Peamiselt tarvitati keskaegses Viljandis veiseid, kitsi, lambaid ning sigu, kusjuures linnas söödi rohkem veiseliha, linnuses aga lamba- ja kitseliha. Enamik loomi jõudis linna tõenäoliselt maapiirkondadest, kuigi osaliselt (eriti sigu) võidi neid ka linnas kasvatada. Materjalis, mis pärineb suure osas tänavakihtidest, tätepinnasest ning homogeenest kultuurkihist, on nii tapa-, köögi- kui käsitööjätmeid. Lisaks lihale saadi loomadelt piima, villa, nahku ja sarvi ning nende luust valmistati esemeid.

Kõrtsi- ja sepikoja luumaterjali põhjal tapeti veised enamasti vanemas eas, mis tähendab, et tegemist oli piimakarjast pärit loomadega. Lambaid ja kitsi on küll raske eristada, kuid kindlasti peeti neidki piima saamiseks, lambaid lisaks villaloomadena. Noorte loomade luud viitavad aga talleliha väärtustamisele ja söömisele. Kui sigu peeti vaid lihaloomadena, siis hobuseliha keskajal üldiselt ei söödud. Lindudest söödi enamasti kodukana ning linnuses ka neppi. Metsloomi Viljandis väga ei tarvitatud, vähemalt mitte luude esindatuse põhjal. Küll aga on üsna liigirikas ulukite nimekiri, kus enamik luid kuulub valgejänesele ning põnevaimad Euroopa piisonile ja punahirvele. Viimati nimetatud on Eesti keskaegsete linnade kontekstis üsna erakordsed. Mõlemad liigid esinevad vaid linnuses ning on kindlasti seotud selle elanike kõrgema staatusega ühiskonnas. Sotsiaalsetele erinevustele keskaegsete viljandilaste toidulaual viitavad ka üksikud luige- ja kureluud. Midagi rohkemat linna sotsiaalselt ja majanduslikult erinevate piirkondade kohta on aga raske öelda.

Ajalisi muudatusi on veelgi keerulisem analüüsida, sest luukogumid on väga erineva suurusega ning täpselt dateerimata. Vaid Munga tänava ning ordulinnuse kihistused näitavad teatavat mustrit veiste ning lammaste ja kitsede suhtes. Samuti on nähtav üldine hobuseluude arvu suurenemine keskaja lõpu poole ja varauusaja algul. See võib olla seotud sõjaperioodidega 16. sajandi teisel poolel. Samal ajal kasvas sigade ning lindude suhteline arvukus linnuse alal.

Edaspidised uuringud Viljandi kohta peavad kindlasti hõlmama täpsemat tööd allikmaterjaliga, s.t ka paremaid kaevamiseetodeid, dateerimist ning dokumenteerimist. Kindlasti tuleb töösse kaasata ülejäänud, seni veel määramata Viljandi luuaines, kirjalikud allikad, arheoloogilised leiud ning võrdlusmaterjal teistest keskaegsetest linnadest nii Eestis kui naabermaades. Vajalik oleks lähemalt käsitleda muinasajalt keskajale ülemineku perioodi. Uurima peab ka Viljandi tagamaad, sest loomaluud linnas pärinevad just sealt. Täiendavaid meetodeid tuleb kasutada loomade individuaalsete omaduste analüüsimiseks, et saada andmeid nende tervisliku seisukorra ja pidamistingimuste kohta.

Käsikirjalised materjalid

Eller, K. & Haak, A. 2004. Aruanne arheoloogilistest väljakaevamistest Viljandi ordulinnusel 2002. aastal. Tartu. Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti arhiivis.

Haak, A. 2001. Viljandi ordulinnuse 2001. aasta arheoloogiliste väljakaevamiste aruanne. Tartu. Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti arhiivis.

Haak, A. 2002. Aruanne arheoloogilistest päästekaevamistest Viljandis, AS Domotex keskküttetrassi alal Posti tn 16 ja Lossi tn 33 vahelises hoovis 31. oktoobrist 17. novembrini 2001. a. Tartu. Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti arhiivis.

Haak, A. & Pärnamäe, L. 2003. 2003. aastal Viljandi ordulinnusel toimunud arheoloogiliste kaevamiste aruanne. Tartu. Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti arhiivis.

Järv, E. 2002. Viljandi Lossi tänav, Väike-Turu tänav, ordulinnus, muinasasulakoht. 2001. aasta arheoloogilistel kaevamistel leitud loomaluude osteoloogiline ekspertiis. Tartu. Käsikiri Tartu Ülikooli Ökoloogia ja Maateaduste Instituudis.

Järv, E. 2003. Viljandi ordulinnuses 2002. aasta arheoloogilistel kaevamistel leitud loomaluude osteoloogiline ekspertiis. Tartu. Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti arhiivis.

Järv, E. 2005. Viljandi ordulinnuse varemetes 2003. aasta arheoloogilistel kaevamistel leitud loomaluude osteoloogiline ekspertiis. Tartu. Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti arhiivis.

Järv, E. & Saks, P. 1991. Viljandi Noorte Huvikeskuse küttetrassi loomaluud 1991. a. Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti arhiivis.

Rannamäe, E. 2010. A Zooarchaeological Study of Animal Consumption in Medieval Viljandi. Lund. Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti arhiivis.

Saks, P. 1991a. Viljandi Jaani kiriku 1990. a. osteoloogilise materjali analüüs. Tartu. Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti arhiivis.

Saks, P. 1991b. Viljandi Jaani kiriku dreanaazikaevandi loomaluud. Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti arhiivis.

Sarv, K. 1996. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest ja järelvalvetöödest Viljandis Tartu tänaval 1996. a. juulis. Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti arhiivis.

Tvauri, A. 1999. Aruanne arheoloogilistest päästekaevamistest Viljandi Spordihoone juurdeehituse alal 1999. aastal. Tartu. Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti arhiivis.

Valk, H. 1990. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Viljandis Munga tänava veetrassil 1989. a. Tallinn. Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti arhiivis.

Valk, H. 1991. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Viljandi Jaani kiriku kommunikatsioonidetrassil. Tallinn. Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti arhiivis.

Valk, H. 1992. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest keskaegse Tartu värava piirkonnas 1992. aastal. Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti arhiivis.

Valk, H. 1993a. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Viljandi Jaani kiriku dreanaazijuhtme alal 1991. a. Tartu. Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti arhiivis.

Valk, H. 1993b. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Viljandi Noorte Huvikeskuse küttetrassil 1991. a. Tartu. Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti arhiivis.

Valk, H. 2001. Aruanne arheoloogilistest järelvalvetöödest Viljandis Lossi tänavaga ristuva soojatrassi alal 26. juunil–20. juulil 2001. a. Tartu. Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti arhiivis.

Publikatsioonid

- Albarella, U. 1999.** „The mystery of husbandry“: medieval animals and the problem of integrating historical and archaeological evidence. – *Antiquity*, 73(282), 867–875.
- Albarella, U. & Thomas, R. 2002.** They dined on crane: bird consumption, wild fowling and status in medieval England. – *Acta zoologica cracoviensia*, 45 (special issue), 23–38.
- Haak, A. 2006.** Tartu värava eeslinna tekkest, hävingust ning taaskujunemisest. Uusi andmeid arheoloogilistelt kaevamistelt 1996–2005. – Viljandi Muuseumi aastaraamat 2005. Viljandi, 68–87.
- Haak, A. 2007.** Loomaluude leiud keskaegses Viljandis: märkmeid toidulaua ning luu- ja sarvetöötlemise kohta. – Tartu Linnamuuseumi aastaraamat 13. Tartu, 40–53.
- Hatting, T. 1990.** Cats from Viking Age Odense. – *Journal of Danish Archaeology*, 9, 179–193.
- Kriiska, A. & Lõugas, L. 2006.** Scientific Methods in Estonian Archaeology. – *Estonian Archaeology*, I. Tartu, 269–291.
- Luik, H. 2009.** Luu- ja sarvesemed Eesti arheoloogiliste leidudena. Tartu Ülikooli doktoritööd. Tartu.
- Maldre, L. 1997.** Koduloomad keskaegses Pärnus. – Vunk, A. toim. 100 aastat Pärnu Muinasuurimise Seltsi. Pärnu, 99–122.
- O'Connor, T. P. 2003.** The Analysis of Urban Animal Bone Assemblages: A Handbook for Archaeologists. York.
- Puputti, A.-K. 2009.** Living with animals. A zooarchaeological study of urban human-animal relationships in early modern Tornio, 1621–1800. Oulu.
- Reitz, E. J. & Wing, E. S. 2008.** Zooarchaeology. 2nd ed. Cambridge.
- Tourunen, A. 2008.** Animals in an Urban Context. A Zooarchaeological study of the Medieval and Post-Medieval town of Turku. Academic Dissertation. Turku.
- Tvauri, A. 2000.** The Archaeological Investigations in Viljandi, Tartu and Kärkna. – *Archaeological Fieldwork in Estonia / Arheoloogilised välitööd Eestis 1999*. Tallinn, 54–62.
- Valk, H. 2004.** Viljandi Jaani kiriku kalmistu. – *Linnusest ja linnast: uurimusi Vilma Trummali auks*. Muinasaja teadus, 14. Tallinn; Tartu, 421–450.
- Wigh, B. 2001.** Excavations in the Black Earth 1990–95. Animal Husbandry in the Viking Age Town of Birka and its Hinterland. Stockholm.

Suuline informatsioon

- Haak, A. 2010.** Isiklik suhtlus aprillis 2010.
- Iregren, E. 2010.** Isiklik suhtlus aprillis 2010.
- Lõugas, L. 2010.** Isiklik suhtlus aprillis 2010.
- Valk, H. 2010.** Isiklik suhtlus mais 2010.

ANIMALS IN MEDIEVAL AND POST-MEDIEVAL TOWN – PRELIMINARY RESULTS ABOUT VILJANDI'S ZOOARCHAEOLOGICAL MATERIAL

Eve Rannamäe

Viljandi was fairly important Estonian small town during the Middle Ages, belonging to the Hanseatic League and being a location for one of the mightiest castles of the Livonian Order. The history of the town is poorly known, since there are only a few written sources preserved from this period. Thus the archaeological evidence, including animal bones, is very important. The analysis of the bone material is essential to get information about the animals themselves, but also about their relationship with humans.

To study animal consumption in medieval Viljandi, I used the source material of almost 27 000 bone specimens. Bones derived from nine sites in different parts of the town and represented three different areas: the suburb, the town and the castle (joonis 1 = figure 1). My main source material, the bones I identified myself, derives from the excavations of Sports Centre construction, representing a suburban tavern and smithy site from the 14th to the 16th century (tabel 1 = table 1). Although the studied assemblages were very different and therefore difficult to compare, the zooarchaeological analysis still gave some initial results about the animal consumption in medieval Viljandi.

The questions I addressed to my source material were mostly economy oriented. Main concern was the meat supply in the town. For that I mainly analyzed the distribution of species (tabel 2 = table 2) and animals' body parts. Most of the animals were probably raised in the farms in rural areas, although some animals, especially pigs, were kept inside the town as well. Three main domesticates were cattle, sheep/goat and pig. The superiority of cattle was very clear in the suburb and in the town, but in the castle sheep and goats were most numerous instead. All bones represented mostly a mixed waste from butchery, kitchen and craftsman processing. Distinction between these categories was impossible to make, since the material could not be related to any definite household, but derived mostly from street layers, filling soils and homogeneous cultural layers dated to extensive time periods. In addition to meat, animals were also utilized for getting milk, wool, hides, horns and bones for processing.

Most of the cattle had been kept for milking, since they were slaughtered mostly as matured animals. While sheep and goat bones were not distinguished, it is hard to say, which species was more abundant. It seems that they were also kept for milking and in case of sheep, for wool, since half of the animals were slaughtered as adults. Rest of them were slaughtered before maturing, indicating to the valuation of young animals' flesh. Pigs, as very common domesticates were kept only for meat and were mostly slaughtered as soon as they reached their maximum body weight. Horse flesh was not commonly consumed in the Middle Ages, but some bones with cut marks may be an evidence of neglecting this tradition in Viljandi. Data about the dogs and cats remained very insufficient and therefore it is impossible to make any profound conclusions. Among bird bones the most common species were domestic fowl and snipe, whence the latter was consumed only in the castle. Quite special finds in the town area were the bones of stork and swan, which are considered as indicators of higher status. Consumption of wild animals seems not to be very prevalent in Viljandi, although there were quite a lot of different species. Most common of them was mountain hare, but others like brown bear, elk, roe deer, beaver and lynx were represented as well. Most interesting was the presence of European bison and red deer, who are rather extraordinary species to be found in medieval towns in Estonia. Both of them were found only in the castle area as most of the wild animals, most likely because of the higher status of its inhabitants.

The differences between the suburb, the town and the castle were not very distinctive. Although there were some indicators of the differences in social statuses – like more game and birds and the dominance of sheep and goats in the castle – it is not enough for any conclusive interpretations. Temporal changes in the consumption of animals were even harder to see. Only in two sites the data could be studied according to time periods. The bone assemblage from Munga Street in the town, dating from the 14th to the beginning of the 17th century, showed the increase of cattle, while the abundance of sheep and goats was decreasing. In the time of the Livonian War abundance of horse had increased as well, indicating probably to some changes in society at the war period. In the castle area there were some changes in the patterns of the consumption of main domesticates, related to the dominance of cattle in some periods and sheep/goat in others. Towards the end of the Middle Ages eating pork became more common in the castle and there was also some increase in the consumption of birds, especially domestic fowls.

To answer more questions about animal consumption in medieval Viljandi, more profound studies are necessary. The basic problem in town excavations is that they tend to be very time-limited, so the methods applied are imperfect, especially concerning animal bones. The bones should be put in precise context, dated as accurately as possible and collected and preserved carefully in order not to lose any data. More precise identification, more accurate recording and methods together with the study of other archaeological data, historical documents, town history, mentality in medieval societies and comparison with the other towns in Estonia and neighboring countries would eventually give a clearer picture of Viljandi as one of the towns in medieval Livonia. To understand the animal husbandry and consumption as a whole, rural areas are essential to be included in the research as well. Future excavations in the areas of Viljandi's hinterlands and the analysis of those animal bones could shed some light to the meat trade and town's relationship with the farms. Also, since in the present work the focus was on the general consumption of the animals and not on the animals themselves, studies about breeds, health, shape and other individual features of the individuals forms another possible topic for the future.